

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

СВІТОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

ВИДАВНИЦТВО «БОГДАН»

Генрик Сенкевич

ПАН
ВОЛОДИЙОВСЬКИЙ

З польської переклав
Євген Литвиненко

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН

Перекладено за виданням:
Henryk Sienkiewicz. Pan Wołodyjowski.
Państwowy Instytut Wydawniczy.
Warszawa, 1962.

Роман «Пан Володйовський» — завершальна частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, у якій показано боротьбу Речі Посполитої з турками й татарами після того, як король Ян Казимир зрікся престолу.

Центральна постать роману — полковник пан Єжи Міхал Володйовський, найліпший жовнір Речі Посполитої, як говорить про нього автор. Цей образ яскравий і близький нам. Він незвичайний, бо ввібрав у себе найкращі риси, притаманні позитивним персонажам: вірність і шляхетність, силу духу й безстрашність, доброзичливість і товариськість, стійкість у біді й силу волі, уміння вище за власні турботи поставити служіння найдорожчим ідеалам, любов до Вітчизни, котрій він, як воїн, безкорисливо віддав майже чверть століття.

Автор змальовує в романі й тривале мирне родинне життя пана Володйовського, розкриває душевні достоїнства героя, щоб болючіше відгукнулася у серцях читачів його трагічна смерть, яка сталася під час узяття сотисячною турецько-татарською армією у серпні 1672 року Кам'янець — однієї з найбільших на Поділлі фортець. Сміливий воївник гине, не зрадивши присяги Вітчизні. Цим він кидає докір тодішній владі, що пішла на зговір із загарбником і здала місто.

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавця.

ПРОЛОГ

Невдовзі після війни з угорцями і шлюбу Анджея Кмитиця з панною Олександрою Білевич усі чекали ще на одне весілля — не мени доблесний і славний жовнір Речі Посполитої, полковник лауданської хоругви пан Єжи Міхал Володийовський мав побратися з панною Анною Борзобогатою-Красенською.

Але через численні загайки весілля відкладалося. Панна Борзобогата, вихованка княгині Вишневецької, без її благословення не давала згоди на шлюб. Часи були неспокійні, тож пан Міхал, залишивши дівчину у Водоктах, сам вирушив по благословення до княгині, у Замостя.

Проте й тут йому не пощастило — княгині у Замості він не застав. Вона повезла сина навчатися до Відня, при імператорському дворі.

Наполегливий рицар подався слідом за нею, хоч ця поїздка відібрала у нього купу часу. Владнавши там справу, він повертався додому, сповнений надій.

Та вдома ситуація була неспокійна: жовніри вступали до союзів, в Україні не припинялися бунти, пожежа не згасала й на сході. Щоб закрити кордон, збирали нове військо.

Ще дорогою до Варшави гінці вручили панові Міхалу листа з наказом від руського воєводи. Ставлячи благо Вітчизни понад власні блага, він, одклавши весілля, поїхав в Україну. Декілька років провів він у далекому краю у вогні, борні й ратних

трудах, не завше маючи можливість бодай вісточку послати своїй знудьгованій нареченій.

Відтак його відправили послом до Криму, а невдовзі настала злочасна й прикра міжусобна війна з паном Любомирським, у якій пан Міхал боровся супроти цього вельможі (котрий втратив сором і совість) на боці короля, і нарешті під проводом Собеського знову повів свій полк в Україну.

Слава його наймення росла, його всюди називали першим жовніром Речі Посполитої, але життя маленького рицаря минало у журбі, зітханнях і чеканні.

Та ось настав тисяча шістсот шістдесят восьмий рік, і він, одержавши за розпорядженням пана каштеляна відпустку, на початку літа поїхав по милу наречену до Водоктів, щоб звідти привезти її до Кракова.

Княгиня Гризельда на той час уже повернулася з Відня і, бажаючи бути весільною матір'ю нареченої, запрошувала відгуляти весілля у себе.

Подружжя Кмитиців залишилося у Водоктах, не сподіваючись на скору звістку від Міхала та й переймаючись більше новим гостем, якого вони очікували. Досі провидіння не послало їм дітей, але тепер мала настати така щаслива й жадана переміна.

Рік видався на диво урожайний. Хліба вродило стільки, що гамазеї й комори не могли вмістити збіжжя, й неозорі лани аж до обрію були вкриті скиртами. В околицях, спустошених війною, за одну весну піднявся молодий ліс, і так швидко, що досі, бувало, не виростав і за декілька весен. У лісах кишіло грибами й усяким звіром, у річках — рибою. Незвичайна плодючість землі передавалася усьому живому.

Приятелі пана Володийовського казали, що це добрий знак, і всі як один провіщали йому швидке весілля, але доля розпорядилася інакше.

РОЗДІЛ І

Однієї чудової осінньої днини пан Анджей Кмитиць сидів собі під тінистим дахом альтанки і, попиваючи післяобідній мед, поглядав крізь обвите диким хмелем віття на дружину, що походжала чисто підметеною садовою доріжкою.

Була вона надзвичайно вродлива, ясноволоса, з лагідним, янгольським обличчям.

Ступала Оленька поволі й обережно, сповнена спокою і благодаті.

Пан Анджей Кмитиць дивився на дружину страшенно закоханим поглядом. Він невідривно водив за нею очима, як собака за господарем. При цьому він увесь час усміхався й підкручував вуса.

Глянувши на цього веселого жовніра, можна було сказати, що він змалечку був жартівником і замолоду поколобродив чимало.

Тишу в саду порушували тільки стукіт дозрілих плодів, що падали на землю, і гудіння бджіл. Погода стояла чудова. Був початок вересня. Сонце не гріло вже спекотно, а освітлювало все довкола м'яким золотавим сяйвом. У цьому сяйві серед сірого листя так рясно виблискували червоні яблука, що, здавалося, дерева обліплені ними. Галуззя слив угиналося під плодами, вкритими сивим воском. Перші провісні нитки

паутини на гілках ледь здригалися від подуву вітру, такого легкого, що в саду не ворухився жоден листочок.

Можливо, й ця райська погода так звеселяла серце пана Кмитиця, бо обличчя його прояснювалося дедалі більше. Нарешті він одпив іще ковток меду й озвався до дружини:

— Оленько, йди-но сюди! Я щось тобі скажу.

— Тільки не те, чого мені й чути не хочеться.

— Богом присягаюся, ні! Дай шепну на вушко.

— Сказавши це, він обійняв дружину однією рукою, торкнувшись вусами її білявого волосся, й прошепотів:

— Якщо народиться хлопчик, назвемо Міхалом.

Вона відвернулася, зашарівшись від зніяковіння, і теж прошепотіла йому:

— Ти ж обіцяв не перечити, щоб був Геракліуш.

— Бачиш, сонечко, це на честь Володидьовського...

— Невже пам'ять про діда не важливіша?

— І мого добродійника... Гм! А й правда... Проте другий уже неодмінно буде Міхал! Це вже напевно!

Тут Оленька підвелася і спробувала звільнитися з обіймів пана Анджея Кмитиця, але він іще міцніше притиснув її до себе й заходився цілувати їй уста, очі, повторюючи при цьому:

— Ой ти, мій скарбе, мій коштовний скарбе, кохання моє безцінне!

Подальшу їхню розмову перебив пахолок, котрий з'явився в кінці вулиці й квапливо біг до альтанки пана Кмитиця.

— Чого тобі? — запитав пан Кмитиць, відпускаючи дружину.

— Пан Харламп приїхали і зволять в оселі чекати, — відповів пахолок.

— А ось і він сам! — вигукнув Кмитиць, побачивши чоловіка, що наближався до альтанки. — Лелечко, як у нього вуса посивіли! Здоров був, товаришу любий, побратиме мій давній!

Сказавши це, він вискочив з альтанки і з розкритими обіймами побіг назустріч панові Харлампу.

Але пан Харламп спершу низько вклонився Оленьці, котру колись давно часто-густо бачив у Кейданах, при дворі віленського князя воєводи, поцілував своїми розкішними вусами її маленьку руку й аж потім обійняв Кмитиця, заривавши у нього на плечі.

— О Боже, що з вами трапилося? — здивовано спитав господар.

— Одному Господь послав щастя, — відповів Харламп, — а в другого відібрав. А печаль мою тільки вашій милості я й можу повідати.

Тут він поглянув на дружину пана Анджея, і вона, здогадавшись, що при ній пан Харламп не наважується заговорити, сказала чоловікові:

— Я звелю принести ще меду, а поки що вас самих залишу.

Кмитиць повів пана Харлампа до альтанки і, посадивши на лаву, вигукнув:

— Що з тобою? Може, в чомусь допомогти? Тож важ на мене, як на Завішу!

— Нічого мені не треба, — відповів старий жовнір, — і допомога мені ніяка не потрібна, доки я оцією рукою ще ворухнути можу й шаблю втримати теж, але давній наш приятель, найдостойніший кавалер Речі Посполитої, у великій біді, та й хто знає, чи живий він...

— Ой лишенько! У Володйовського біда?

— Це й яка! — підтвердив пан Харламп і знову зайшовся слізьми. — Знай же, ваша милость, що панна Анна Борзобогата покинула юдоль земну.

— Померла! — крикнув Кмитиць, схопившись обіруч за голову.

— Як пташка, вражена стрілою.

Запало мовчання, тільки яблука з важким стуком падали на землю тут і там та пан Харламп зітхав дедалі гучніше, через силу стримуючи плач, а Кмитиць, заломивши руки й хитаючи головою, повторював:

— Боже милостивий! Боже праведний!

— Не дивуйтеся, ваша милість, тому, що я так розкис, — промовив нарешті пан Харламп, — бо якщо у вас на саму тільки звістку про біду зацземіло серце від dolor, що й казати про мене, котрий і її смерть, і його безмірну журбу бачив.

Тут зайшов пахолок, несучи на таці дзбан і ще одну склянку, а за ним і Оленька, яка знемагала від цікавості.

Глянувши чоловікові в обличчя й завваживши його глибоке збентеження, вона, не витримавши, спитала:

— Що за вісті ви привезли, ваша милість? Не відштовхуйте мене. Може, я вас утішу, може, поплачу з вами, а може, й порадою допоможу...

— Тут і твоя голова поради не знайде, — відповів пан Анджей. — Боюся тільки, щоб від таких вісток здоров'я твоє не погіршало...

— Я все витерплю. Найгірше — це невідомість, — сказала Оленька.

— Ануся померла! — повідомив пан Кмитиць.

Оленька зблідла й важко опустилася на лаву. Кмитиць подумав був, що вона зомліла, але печаль узяла гору над раптовістю звістки. Оленька заплакала, а обидва рицарі дружно їй завторували.

— Оленько, — промовив нарешті Кмитиць, намагаючись відвернути її від плачу, — невже ти не віриш, що душа Анусі в раю?

— Не за нею, а без неї, осиротівши, я плачу і ще за сердешним паном Міхалом, бо хотіла б я вірити у спасіння власної душі, так само як у її вічне блаженство вірю. На

рідкість добродісна вона була, сердечна, добра. Ох, Анусю! Моя люба Анусю!..

— Я бачив, як вона вмирала, — озвався пан Харламп, — і всім можу побажати такої побожної смерті.

Знову запало мовчання, а коли вкупі зі сльозами спливла журба, Кмитиць сказав:

— Розповідай, ваша милість, як усе було, у найсумніших місцях медом дух підкріплюючи.

— Спасибі, — подякував пан Харламп. — Ось тільки вип'ю кілька ковтків, якщо і ти мені компанію складеш, а то біль не лишень серце стискає, а й за горло, як вовк, хапає, от-от задушить. Ось як це було. Їхав я із Ченстохови до рідних країв, думав, візьму в оренду маєток, поживу на схилку літ у мирі й спокої. Годі мені воювати, бо я ще підлітком до війська вступив, а нині вже голова сива. Якщо не всиджу на місці, може, і стану під чийсь стяги, хоч, правду сказати, союзи ці із кривдниками, котрі до решти Вітчизну зруйнували, та чвари всякі, на потіху ворогам розпалювані, геть відвернули мене від Беллони... Боже милий! Кажуть, пелікан своєю кров'ю дітей годує. Та у бідолашній Вітчизні вже й крові не лишилося. Добрим жовніром був Свідерський... Бог йому суддя!..

— Ох, моя люба Анусю! — з плачем урвала його пані Олександра, — якби не ти, що б зі мною й з усіма нами сталося!.. Ти була для мене надією і захистом! Анусю, кохана моя Анусю!

Почувши це, пан Харламп знову зайшовся плачем, але ненадовго, бо Кмитиць звернувся до нього зі словами:

— А скажи-но, ваша милість, де ти Володийовського зустрів?

— Зустрілися ми у Ченстохові, де обидва вирішили зупинитися, щоб принести дари чудотворній іконі Божої Матері. Він сказав, що їде з нареченою до Кракова побачитися з княгинею Гризельдою Вишневецькою, без благословення

і згоди якої Ануся під вінець іти не хотіла. Дівчина тоді була здорова, а Міхал веселий, як птах. «Ось, — сказав він, — Господь винагородив мене за вірну службу!» Вихвалявся переді мною та зуби скалив, нехай Бог йому простить, адже свого часу суперечка у нас через цю дівчину вийшла, і ми на герць стати хотіли. Де вона тепер, бідолашна?

Тут пан Харламп знову зарідав, але Кмитиць зупинив його:

— То ти кажеш, ваша милость, що вона здорова була? Невже дівчина померла нагло?

— Авжеж, нагло. Замешкала вона у пані Замойської, та саме з чоловіком, паном Марцином, у Ченстохові гостювала. Володийовський, бувало, цілісінькими днями у них просиджував, трохи нарікав на гаянку, казав, що зачекався, мовляв, так їм і за рік до Кракова не дістатися, бо усі їх дорогою радо приймають. Та й не дивно! Такого жовніра, як пан Володийовський, всякий був радий привітати і не скоро відпустити. Міхал і мене до панянки запрошував, ще й жартував: надумаєш до неї залицятися — зарубаю. От тільки їй без нього білий світ був не милий. А мене, старого, нудьга точила: справді-бо, вже скоро й волосся на голові не буде, а я досі неоженьбою ходжу. Та годі про це!

Аж ось якось уночі прибігає до мене Володийовський страшенно збентежений. «Ой лишенько! Чи не знаєш, каже, лікаря якого?» — «А що сталося?» — «Занедужала Ануся, не впізнає нікого!» — «Чи давно?» — питаю. «Та ось щойно прислали чоловіка від пані Замойської!» А надворі ніч! Де тут шукати лікаря, коли тільки кляштор у сусідстві, а у місті руїн більше, ніж людей. Ну, знайшов я все-таки фельдшера, але він іти не хотів, то я його обушком пригнав. Щоправда, там не лікар, а ксьондз був потрібен. Розшукали ми нарешті достойного отця пауліна, і він молитвами бідолашну до тьми привів, вона й причаститися змогла, і з паном Міхалом ніжно попрощалася. Наступного дня ополудні її не стало. Фельдшер

казав, напоїли її чимось, та не віряться, бо у Ченстохові злі чари силу втрачають. Але що з Володийовським коїлося, він таке городив, ну, та Господь Бог йому простить, бо людина в горі себе не пам'ятає... От, кажу як на сповіді, — тут пан Харламп голос стихив, — богохульствував не тямлячись.

— Богохульствував?! Невже? — тихо повторив Кмитиць.

— Вибіг від небіжчиці у сіни, із сіней на подвір'я, хитається, мов п'яний. Піднявши кулаки до неба, несамовито заволав: «Так ось яка мені нагорода за мої труди, за мої рани, за мою кров, за відданість Вітчизні?! Одну-єдину ягничку я мав, Господи, і ту ти відібрав. Досвідченого жовніра, який гордо ступає землею, тобі здолати до снаги, але невинну голубку задушити і кіт, і яструб, і шуліка зможуть... і...»

— Мати Божа! — вигукнула пані Олександра, — не повторюй, ваша милість, бо біду на оселю накличеш!

Пан Харламп, перехрестившись, провадив далі:

— Ось тобі, каже, жовніре, за твою службу нагорода, бери! Господь знає, що творить, хоч цього ані людським розумом не збагнути, ані людською справедливістю не зміряти. Отак він богохульствував, а потім упав як підкошений, і ксьондз над ним екзорцизми читав, щоб прогнати від ослабленої душі бісів.

— А чи швидко він отямився?

— Цілісіньку годину лежав як мертвий, потім прочуявся і, пішовши до себе на квартиру, звелів нікого не впускати. Під час похорону я йому сказав: «Пане Міхале, пам'ятай про Бога!». Він нічого не відповів. Три дні ще просидів я у Ченстохові, жаль було його покидати, але марно я у двері до нього грюкав. Він не хотів мене бачити. Довго я роздумував, що робити, чи то двері у нього висаджувати, чи то їхати... Чоловіка без допомоги й утіхи залишити? Бачу, однак, що нічого не доможуся, і вирішив я до Скшетузького навідатись. Він із паном Заглобою найліпші його приятелі, може,

й знайдуть шлях до його серця, особливо пан Заглоба. Цей чоловік кмітливий і до всякого ключик підбере.

— І ти був, ваша милість, у Скшетуських?

— Був, але й тут мені не пощастило. Вони обидва із Заглобою поїхали під Калиш до ротмістра пана Станіслава. Коли повернуться, не знає ніхто. Отоді я й подумав собі: мені все одно їхати на Жмудь, тож і вирішив заглянути до вас, моїх добродійників, і про все вам розповісти.

— Я давно знав, що ти шляхетної душі чоловік, — промовив пан Кмитиць.

— Та тільки не про мене, а про Володийовського річ, — відповів Харламп, — і признаюся вам, панове, що мене хвилює те, як би він розумом не схибнувся.

— Господь убереже його від цього, — сказала пані Олександра.

— Якщо й убереже від цього, то Міхал неодмінно чернечу рясу надіне, запевняю вас, ваші милості, що, скільки живу, жалісливішої картини я не бачив! А шкода жовніра! Ой, шкода!

— Як це шкода? На одного слугу Божого стане більше, — відгукнулася знову пані Олександра.

Харламп заходився ворухити вусами й терти чоло.

— Шановна добродійко... Це як подивитися — може, стане, а може, й не стане. Полічіть, ваші милості, скільки він язичників та єретиків на той світ відправив, цим він Спасителя нашого і Пречисту Діву Богородицю більше, аніж якийсь ксьондз молитвами прославив. Повчальна історія! Нехай кожен служить Усевишньому, як уміє... До того ж, панове, з-поміж єзуїтів завше хтось мудріший за нього знайдеться, а от другої такої шаблі в усій Речі Посполитій не знайти!

— Твоя правда! — згодився Кмитиць. — А чи не знаєш, ваша милість, де він: у Ченстохові чи поїхав кудись?

— Там він був аж до самісінького мого від'їзду. Де потім подівся — не відаю. Знаю тільки, що не дай Боже розум

у нього відбере або якась інша хвороба нападе, що в парі з цією ходить, залишиться він один-однісінький — без рідних, без друзів, без будь-якої втіхи.

— Нехай береже тебе, вірний приятелю, у святому нашому місті Пречиста Діва! — зненацька вигукнув Кмитиць. — Ти для мене стільки добра зробив, що й брат рідний більше зробити б не зміг!..

Надовго залягла тиша. Пані Олександра глибоко замислилася і враз, підвівши свою золотоволосу голову, звернулася до чоловіка:

— Чи пам'ятаєш ти, Єндреку, чим ми йому зобов'язані?

— Якщо забуду, очей у Сірка доведеться позичити, бо своїми соромно буде на людей дивитися.

— Єндреку, ти не можеш його в біді залишити!

— Як це?

— Їдь до нього.

— Ох, жіноче добре серце, ох, матінко люба! — вигукнув Харламп і заходився цілувати руки пані Оленьки.

Але Кмитицеві не до шмиги була порада дружини, він похитав головою і сказав:

— Заради нього я поїхав би на край світу, але... сама бачиш... якби ж ти здорова була, а то, не дай Боже, ще страх якийсь чи пригода якась станеться... Та я б там висох із горя... Дружина для мене на першому місці, а вже потім приятелі. Жаль мені Міхала, але так складається!..

— Я тут під опікою отців-лауданців залишуся. Зараз у нас спокійно, та і я не з боязких. Без Божої волі у мене волосина з голови не впаде... А Міхалові, можливо, допомога твоя потрібна...

— Це й як потрібна! — докинув слівце Харламп.

— Чуєш, Єндреку? Я здорова. Тут мене ніхто не скривдить. Знаю я, важко тобі на від'їзд одважитися...

— Легше було б супроти гармат із коцюбою йти! — перебив її Кмитиць.

— Невже ти гадаєш, сумління тебе не гризтиме, якщо залишишся, адже вдень і вночі згадуватимеш, що приятеля свого у біді покинув. Та ще й Господь Бог, розгнівавшись, відмовить нам у благословінні.

— Ножа у серце мені встромляєш! У благословінні відмовить? Оцього я вже справді боюся.

— Другого такого приятеля, як пан Міхал, у тебе на світі нема — рятувати його твій обов'язок святий!

— Я Міхала усім серцем люблю! Ти мене вмовила!.. Та якщо їхати, то треба негайно, нема чого зволікати, кожна година дорога! Зараз іду запрягати... Боже ти мій, невже нема іншої ради? Лиха година занесла їх аж під Калиш. Та хіба я за себе, за тебе потерпаю, моя крихітко! Мені легше маєтки й усе добро втратити, аніж одну-єдину днину без тебе прожити. Якби мені хто сказав, що я не задля подвигів ратних тебе тут саму залишу, я б йому шаблю аж по ефес у горло всадив. Обов'язок, кажеш? Нехай буде й так. Дурень той, хто озирається назад! Але якби не Міхал, я б ні за що не поїхав, тільки заради нього!

Тут він звернувся до Харлампа:

— Ходімо, твоя милость, зі мною у стайні, сідлати час. А ти, Оленько, звели пакувати мене в дорогу. І нехай хтось із лауданських за молотьбою нагляне... А ти, пане Харлампе, хоч тижнів зо два у нас побудь, дружини моєї не залишай. Може, тут на околиці й маєток якийсь знайдеться. Любич в оренду візьмеш? Підходить? Та поквапмося на стайню. За годину я маю вирушити. Як треба, то треба!..

РОЗДІЛ II

Іще задовго до заходу сонця рицар попрощався із заплаканою дружиною, котра дала йому в дорогу ладанку з частинкою животворного хреста у золотій оправі, й вирушив у путь. А що пан Кмитиць змолоду був привчений до походів, то відразу помчав щодуху, немовби гнався за татарами.

Діставшись Вільна, він повернув на Гродно й Білосток, а звідти вирушив до Седльців. Проїжджаючи через Луків, Кмитиць довідався, що родина Скшетуських із дітьми й паном Заглобою саме повернулася з Калиша, і вирішив заглянути до них, бо з ким же ще він міг поділитися думкою про те, як урятувати Володйївського.

Там зустріли його з подивом і радістю, яка відразу перейшла у ревний плач, ледве він повідав про новину.

Найбільше переживав пан Заглоба. Він пішов на ставок і ридав там цілісінкйй день, і так щиро, що, як сам потім розказував, вода вийшла з берегів і довелося відкрити гатку. Але, наплакавшись уволю, заспокоївся і ось що згодом сказав на раді:

— Янові їхати не можна, його обрано до каптуру*, справ там по зав'язку, після усіх цих війн духи неспокійні витають. Із того, що нам тут пан Кмитиць розповів, виходить, що

* К а п т у р — карний суд шляхти під час безкоролів'я (лат.).

бусли на зиму у Водоктах залишаються. Вони там на балансї й мають робити своє. Не дивно, що при такому господарствї Кмитицю поїздка не до речї, та ще й ніхто не знає, скільки вона триватиме. Твій приїзд, Анджею, робить тобі велику честь, але я щиро ось що скажу: повертайся додому. Міхалові зараз такий чоловік потрібен, котрий, навіть якщо його відштовхнуть і бачити не хочуть, не образиться. *Patientia** там потрібне і досвід великий, а самої тільки приязні тут *non sufficit*** . Не розгнівайся, ваша милість, коли скажу, що ми з Яном його найперші приятелі, у яких тільки пригодах укупі не побували. Боже ти мій милий! Скільки разів один одного виручали!

— Може, мені з суду піти? — перебив його Скшетуський.

— Отямся, Яне, це служба державна! — суворо відповів йому Заглоба.

— Бог свідок, — говорив знічений Скшетуський, — свого двоюрідного брата Станіслава я щиро люблю, але Міхал для мене дорожчий.

— А для мене Міхал і за рідного брата дорожчий, тим паче що рідного я ніколи не мав. Не час сперечатися, хто Міхалові більше відданий! Бачиш, Яне, якби це нещастя тільки зараз сталося, я б перший тобі сказав: віддай катові свого суддівського ковпака і їдь. Але розміркуй, скільки часу сплигло відтоді, коли пан Харламп із Ченстохови на Жмудь поїхав, а пан Анджей до нас зі Жмуді. Тепер до Міхала не лишень їхати, а й залишитися з ним треба, не лишень плакати, а й поміркувати з ним укупі. Не лишень на розп'ятого Спасителя нашого як на приклад йому показувати, а й приємною бесідою і жартом розум і серце його звеселити. Знаєте, кому їхати треба? Мені! І я поїду! Господь мені допоможе! Знайду Міхала в Ченстохові — сюди привезу,

* *Patientia* — терпіння (лат.).

**Замало (лат.).

а не знайду — то хоч і до Молдавії по нього подамся й доти, доки матиму сили бодай дрібку тютюну до ніздрів піднести, шукати не перестану.

Почувши ці слова, обидва рицарі заходилися по черзі обіймати пана Заглобу, а старий на думку про спостигле Міхала горе й про те, скільки він сам тепер матиме мороки, знову розчулився. Він уже й сльози витирати почав, а коли обійми йому надокучили, промовив:

— Ви мені за Міхала не дякуйте, бо ви йому не ближчі за мене!

— Ми не за Володийовського тобі дякуємо, — відповів Кмитиць, — бо тільки нечулого, воістину кам'яного серця не пройняла б твоя, ваша милость, готовність у такі похилі літа — заради дружби — на край світу їхати. Інші у такі роки про теплий припічок подумляють, а ти, шляхетний чоловіче, так про довгу дорогу говориш, неначе мені чи панові Скшетуському одноліток.

Пан Заглоба не приховував своїх років, але, правду кажучи, не любив, коли йому про старість, як про вірну подругу численних недугів, нагадували. І хоч очі у нього були ще червоні від сліз, він, кинувши невдоволений погляд на Кмитиця, сказав:

— Ех, мосьпане! Коли мені пішов сімдесят сьомий рік, я з нудьгою дивився на білий світ, немовби дві сокири зависли у мене над головою, та коли мені минув вісімдесятий, така бадьорість у мене влилася, що про одруження почав подумувати. І ще невідомо, хто перед ким вихвалитися може.

— Я вихвалитися не стану, а от для твоєї милості на слова не поскуплюся.

— Зі мною тягатися тобі, ваша милость, не слід, бо ще й сконфузити можу, як колись я пана гетьмана Потоцького перед його величністю королем сконфузив. Пан гетьман на мій вік натякав, а я візьми й скажи: нумо, хто більше через голову перевертів зробить, тоді й побачимо, чия візьме?

І що ж виявилося? Пан Ревера перекинувся тричі, і його гайдуки підіймати кинулися — сам підвестися на ноги не міг, а я його зусібч обійшов, аж тридцять п'ять разів через голову перекинувся. Запитаї у Скшетуського, він на власні очі це бачив.

Скшетуський уже зник, що з деяких пір пан Заглоба у всьому посилався на нього, як на живого свідка, тому й бровою не повів і знову заговорив про Володийовського.

Пан Заглоба тим часом замовк, поринувши у глибоку задуму, й аж наприкінці вечері повеселішав і звернувся до приятелів із такими словами:

— А тепер я скажу вам те, чого не кожний розум доскочить. Усе в руках Божих, та здається мені, що наш Міхал скорше загоїть цю рану, аніж ми гадаємо.

— Дай Боже, от тільки як ти, ваша милость, про це здогадався? — запитав Кмитиць.

— Гм! Тут і чуття особливе потрібне, що від Бога дається, і досвід великий, якого у ваші роки бути не може, та й Міхала знати треба. Кожен має свою вдачу. Одного так нещастя вдарить, неначе, висловлюючись *figuraliter*^{*}, у воду кинули камінь. Вода зверху *tacite*^{**} плине, а тим часом на дні камінь, він шлях їй заступив, воду каламутить і ятрить страшенно, й так далі лежатиме і ятрить, аж поки уся вода у Стікс спливе! Ось ти, Яне, до таких належиш, і таким живеться найважче у світі, бо й горе, й пам'ять завше з ними. А інший, навпаки, *eo modo*^{***} удари долі сприйме, ніби його кулаком у шию огріли. У нього від горя в очах потемніло, аж гульк, отямився, а відтак, коли рана загоїлася, і забув про неї. З такою вдачею, скажу я вам, значно легше жити у цьому сповненому пригод світі.

* Образно (лат.).

** Спокійно (лат.).

*** У такий спосіб (лат.).

Рицарі, затамувавши дух, услухувалися в мудрі слова пана Заглоби, а він, тішачись, що його слухають із такою увагою, провадив далі:

— Я Міхала наскрізь бачу і, Бог свідок, не хочу на нього наговорювати, та тільки здається мені, що він про весілля більше, аніж про дівчину цю, думав. І не дивно, що занепав духом, бо гіршої біди для нього годі й вигадати. Ви навіть собі уявити не можете, як він хотів одружитися... Нема у нього в душі ні жадібності, ні гордині, усіх благ він зрікся, багатство втратив, про платню навіть не заїкнувся, але за всі труди, за всі заслуги нічого не хотів він од Бога і від Речі Посполитої, опріч дружини. І от, тільки уподобав він ласий шматочок і до рота піднести його хотів — а йому ніби хтось у цей час у вуса дмухнув! Ось тобі! Їж! І як тут було не впасти у розпач? Певна річ, він і через дівчину побивався, але, не дасть Бог збрехати, його більше діймала прикрість, що знову неоженьбою лишився, хоч сам, можливо, присягнути ладен, що це не так.

— Дай Боже! — повторив Скшетуський.

— Постривайте, нехай затягнуться новою шкірою, загояться його душевні рани, і побачимо, чи не повернеться до нього колише завзяття. *Periculum** тільки в тому, щоб він тепер *sub opere*** відчаю, згарячу не накоїв би чи не надумав чого, про що сам згодом шкодуватиме. Але тут уже чому бути, того не минути, людина в біді чинить скоро. А мій пахолок уже дорожні речі зі скринь дістає і складає, і не до того ці слова, щоб не їхати, а щоб потішити вас, панове, на прощання.

— Батьку, ти знову Міхалові пов'язкою на рани будеш? — вигукнув Ян Скшетуський.

* Небезпека (лат.).

**Тут: у пориві (лат.).

Сеїм у період міжцарів'я.

— Як і тобі був колись. Пам'ятаєш? Мені б тільки знайти його чимскоріше, щоб не сховався він у якомусь кляшторі чи не подався у далекі степи, бо йому там змалку кожен кущик знайомий. Ти, пане Кмитиць, на літа мої натякнув, тільки ось що я тобі скажу: жодному гінцеві з листом мене не наздогнати, і, якщо брешу, звели мені, коли повернуся, нитки з тонких старих тканин витягати, горох луццати або ж за прядку посади. Мене ні дорога не злякає, ні гостинність чужа не затримає, не спокусять гулянки й пиятики. Ви такого гінця ще й не бачили. Ось і зараз усидіти не можу, мене наче хтось шилом із-під лави на подвиг штовхає, я вже й сорочку дорожню лоєм від бліх намастити звелів...

РОЗДІЛ Ш

Проте, попри власні запевнення, пан Заглоба їхав без поспіху. Що ближче під'їздив він до Варшави, то частіше зупинявся в дорозі. Це був час, коли Ян Казимир, король, політик і великий вождь, загасивши сторонні пожежі й визволивши Річ Посполиту від вод потопу, зрікся трону. Все він витерпів, усе виніс, підставляючи груди під удари, що сипалися від зовнішніх ворогів. Та коли після цього король задумав провести реформи всередині країни, то замість підтримки й розуміння народу зустрів тільки спротив і невдячність. Корона стала для нього непосильним тягарем, і він доброхіть відмовився од неї.

Повітові й генеральні сеймики вже завершилися, ксьондз примас Пражмовський призначив конвокаційний сейм на п'яте листопада.

Пристрасті вирували, суперництво між партіями розгорялося, і хоч усі суперечки могло вирішити тільки саме обрання, сейм також викликав неабияке пожвавлення.

Депутати їхали до Варшави у каретах і верхи, з челядниками й пахолками, їхали й сенатори, кожен зі своїм чудовим двором. На дорогах було завізно, у готелях теж, знайти нічліг ставало дедалі важче. Проте панові Заглобі з огляду на його вік кожен намагався дати місце, хоч не раз його незмірна слава ставала й завадою у дорозі.

Бувало, заїде він до якоїсь корчми, де й пальця вже нема де встромити, але вельможа, котрий розташувався там зі своєю челяддю, неодмінно вийде поцікавитися, кого це Бог послав, а побачивши старця з білими як молоко вусами і бородою, люб'язно скаже:

— Ласкаво просимо вашу милость до нашого скромного столу.

Пан Заглоба, як чемний чоловік, почувши таке запрошення, нікому відмовити не міг, гадаючи, що завжди буде жаданим гостем. І коли господар, пропустивши його через поріг, запитав: «Із ким маю честь?», взявшись у боки й заздалегідь тішачись ефекту, відповів двома словами:

— Заглоба sum!

І ніколи не сталося, щоби після цих двох слів його не взяли у міцні обійми й не вигукнули: «День цей запам'ятаю навіки!..» Господар відразу ж скликав приятелів і придворних і казав їм: «Погляньте лишень, ось він, доблесний воїн, gloria et decus* славного рицарства Речі Посполитої!». Люди обступали пана Заглобу зусібіч, а молоді цілували поли його дорожнього жупана. Після цього з возів подавали бочівки й анкерки** з вином, і наставало gaudium***, яке тривало часом і декілька днів.

Зазвичай вважали, що Заглоба їде депутатом на сейм, а коли він казав, що ні, слова його викликали щире здивування.

Він посилався на те, що поступився своїм мандатом панові Домашевському, мовляв, нехай молоді спільній справі послужать. Одним він називав справжню причину, від інших, коли йому набридали розпитуваннями, відбувався такими словами:

* Краса й гордість (лат.).

** А н к е р о к — дерев'яне барильце місткістю від 16 до 50 літрів.

*** Гуляння (лат.).

— Я до воєн змалечку звик, ось і захотілося мені на старості трішки Дорошенка полоскотати.

Після цих слів він викликав ще більше захоплення. Не програвав він, на думку довколишніх, і коли сказав, що не обраний на сейм депутатом, усі знали: бувають арбітри, двох депутатів варті. Та й будь-який, навіть найзнаменитіший, сенатор пам'ятав про те, що за кілька місяців настане час виборів і тоді кожне слово такого славного рицаря на вагу золота буде.

Низько вклонялися Заглобі й обіймалися з ним і знатні вельможі. Один підляський пан поїв його три дні. Паці, яких Заглоба у Калужині здибав, на руках його носили.

Тишком-нишком робили старому й неабиякі подарунки. У своєму возі він часто-густо знаходив вино, горілку, скриньки в коштовній оправі, шаблі й пістолети.

Челядникам пана Заглоби теж перепадало, а сам він, усупереч своїм намірам і обітниці, їхав так поволі, що на третій тиждень ледве дістався Мінська.

Проте у Мінську Заглоба пробув недовго. В'їхавши на майдан, він побачив перед собою таке багате й розкішне подвір'я, якого досі дорогою не зустрічав: придворні у парадному вбранні, піхоти мало не полк, щоправда неозброєної, бо на сейм із військом їхати заборонялося, але вояки такі добірні й у таких строях, що пишніших і король шведський не мав. Довкола позолочені карети, повози з гобеленами й килимами — у готелях на стіни чіпляти, вози з кухонним начинням і провізією, прислуга самі чужоземці, ні від кого не почуєш зрозумілої мови.

Побачивши нарешті якогось придворного у польському вбранні, пан Заглоба, передчуваючи добру гулянку, наказав зупинитися і, знявши одну ногу з повоза, запитав:

— А чий це двір, такий розкішний, що й королівському не поступиться?

— Чий же ще, — відповів придворний, — як не нашого господаря, князя конюшого литовського?

— Кого? — перепитав Заглоба.

— Та ви що, ваша милость, глухі? Князя нашого Богуслава Радзивілла, котрий на сейм послом їде, а після виборів, Бог дасть, і королем нашим стане!

Пан Заглоба швидко запхав ногу назад.

— Їдь! — крикнув він візникові. — Нам тут робити нема чого!

І поїхав, трясучись від обурення.

«Боже великий! — вигукнув він. — Шляхи твої незбагненні, і, якщо не вб'єш ти цього зрадника ударом блискавки в шию, то є в тебе якісь приховані від нас, невтаємничених, наміри, хоч, коли розмірковувати чисто по-людському, цього негідника слід було б добряче відшмагати. Проте, напевно, нема порядку в цій стражденній Речі Посполитій, якщо такі запроданці, без сорому й сумління, не лише карі не зазнають, а й спокійнісінько собі роз'їжджають із таким почтом! Чи ба! Вони ще й справи державні вершать! Ні, либонь, настав нам кінець, бо де, у якій іншій країні таке можливе? Добрий був король Joannes Casimirus, та добрий аж занадто, бо здириків геть розбалував, до безкарності привчив. А втім, винуватий не він один. Як бачимо, у народі нашому пропало і сумління громадянське, і почуття справедливості. Тьху, тьху! Він — і раптом депутат! У його підлі руки громадяни цілісність і безпеку Вітчизни передають, у ті самі руки, якими він Вітчизну роздирав і у шведські ланцюги заковував! Загинемо ми, достеменно загинемо! Його ще й на короля ладять... А що?! Мабуть, у нас усе можливе. Він — депутат! О Боже, адже в законі чітко сказано, що не може бути депутатом той, хто в чужих державах посади обіймає. А він же у пруському князівстві у свого дядька паскудного генерал-губернатор! Ну, постривай, я тебе за руку схоплю! А перевірка повноважень навіщо? Нехай я бараном

стану, а мій візник різником, якщо сам я не проберуся в залу і як простий арбітр цієї матерії не зачеплю. Серед депутатів знайдуться такі, що мене підтримають. Не знаю, чи зможу я тебе, зрадника і такого магната, здолати й повноважень позбавити, але до обрання не дійде діло, у цьому я впевнений. Бідоласі Міхалу доведеться зачекати, бо я тут pro publico bono* клопочуся».

Так розмірковуючи, пан Заглоба поклав собі взятися до перевірки повноважень і для цього перетягти на свій бік декого з депутатів. Тому він із Мінська до Варшави їхав квапливо, щоб устигнути до початку сейму.

А втім, дістався він заздалегідь. Проте депутатів і людей сторонніх було стільки, що житла ані у самій Варшаві, ані на Празі, ані в інших передмістях годі було знайти ні за які гроші. Важко було й напроситися до кого-небудь, бо в одній кімнатці тіснилося по декілька осіб. Першу ніч пан Заглоба спокійнісінько переночував у Фукера в крамничці, але на другий день, протверезівши й опинившись знову у своєму возі, не знав, що йому робити.

— Боже! Боже! — вигукував він спересердя, проїжджаючи Краківським передмістям і розглядаючись навсібіч, — ось костюл бернардинів, а он руїни палацу Казановських! О, невдячне місто! Власною кров'ю й зусиллями я виривав тебе з рук ворога, а тепер ти мені старому, що дожив до сивини, шкодуєш куточка, де голову прихилити.

Зрештою, місто аж ніяк не шкодувало для шановного старого куточка, але, на жаль, воно його не мало.

І все-таки люди не дарма казали, що пан Заглоба народився під щасливою зіркою, бо не встиг він доїхати до палацу Конєцпольських, як чийсь голос збоку окликнув візника:

— Стій!

Челядник притримав коней, і до воза з веселою усмішкою підбіг незнайомий шляхтич.

* Для спільного добра (лат.).

— Пане Заглобо! Невже не впізнаєте мене, ваша милість? — вигукнув він.

Перед Заглобою стояв чоловік років на тридцять із гачком, у рисячій шапці з пером, що відразу виказувало в ньому приналежність до війська, у червоному жупані й темно-червоному кунтуші, підперезаний витканим золотом поясом. Обличчя незнайомиць мав надзвичайно вродливе. Він був блідий, степові вітри лише трішки позолотили його щоки, блакитні очі дивилися задумливо й журливо, правильність рис здавалася, як для чоловіка, навіть дещо нарочитою. Він був одягнений у польське вбрання, але волосся мав довге, а борідку коротко підстрижену на чужоземний манір. Зупинившись біля воза, незнайомиць уже широко відкрив руки для обіймів, а пан Заглоба, й досі не згадавши, хто це, перегнувсь й обняв його за шию.

Вони довго стискали один одного, але Заглоба час від часу хотів відхилитися, щоб ліпше розгледіти незнайомця, і нарешті, не витримавши, сказав:

— Вибач, добродію, ніяк не згадаю, з ким маю честь...

— Гаслінг-Кетлінг!

— Ой лелечко! Бачу, обличчя знайоме, але в цьому одязі тебе не впізнати, раніше, пригадую, ти носив рейтарський колет. Тепер же вбрання на тобі польське?

Бо я Річ Посполиту, що мене, скитальця, замолоду обігріла й нагодувала, матір'ю своєю вважаю, про іншу й не мрію. Ти, ваша милість, іще не знаєш, що після війни я і громадянство польське отримав?

— Ти мені повідомив приємну новину. Так тобі добре пощастило!

— І не лише в цьому, бо я у Курляндії, на самісінькому кордоні зі Жмуддю, зустрів однофамільця, котрий мене прийняв за сина, гербом своїм обдарував і спадок передав. Живе він у Свентей, у Курляндії, але й тут має невеликий маєток, Шкуди, який він на мене записав.

— Нехай Бог тобі допомагає! То ти, либонь, і воювати покинув?

— Якщо тільки знадобиться, я хоч зараз готовий. Вже й сільце в оренду передав, а тут нагоди чекаю.

— Ну ти й зух! Чисто як я замолоду, хоч ще й сьогодні бадьорість у тілі відчуваю. Що у Варшаві поробляєш?

— Приїхав депутатом на сейм.

— Матір Божа! Та ти, я бачу, вже справжнісінький поляк!

Молодий рицар усміхнувся.

— Душею я поляк, а це, мабуть, найважливіше.

— Одружився?

Кетлінг зітхнув.

— Поки що ні.

— А треба було б. Та постривай! Може, ти й досі за Оленькою Білевич зітхаєш?

— Якщо тобі й про це, ваша милість, відомо, хоч я гадав, що це тільки моя таємниця, то знай, не маю я поки що іншого предмета для зітхань...

— Заспокойся, голубе! Вона ось-ось маленького Кмитиця світу подарує. Дай собі спокій! Невдячне це діло зітхати за тією, котра давно вже у мирі й злагоді з іншим живе. Скажу тобі правду, це смішно...

Кетлінг підніс журливі очі до неба.

— Я тільки сказав, що поки що іншого предмета не маю!

— Не бійся, матимеш! Оженимо ми тебе! З власного досвіду знаю, що в коханні зайва вірність тільки прикроців додає. Я теж свого часу був вірний, як Троїл, а вже стільки натерпівся, стільки добрих партій пропустив!

Дай Боже кожному такої бадьорості, як у вашої милості в такі поважні роки!

— Жив завше скромно, тому жодна кісточка у мене не болить! Де ти зупинився, чи знайшов собі помешкання?

— Садібка у мене в Мокотові, добра й зручна, я після війни її поставив.

— От щасливчик! А я відучора по всенькому місту гасаю, і марно.

— Отакої! Добродію, зроби мені ласку, їдьмо до мене! У дворі, окрім будинку, є флігель і стайня. Знайдеться місце і для челяді, і для коней.

— Мабуть, небо мені тебе послало, не інакше.

Кетлінг сів у воза, і вони поїхали.

Дорогою Заглоба розповідав йому про біду, що сталася з паном Володидьовським, а Кетлінг, уперше почувши про це, у відчаї ламав руки.

— Твоя новина і для мене ніж гострий, — нарешті вимовив він. — Можливо, ти й не знаєш, ваша милість, як ми з ним останнім часом приятелювали. У Пруссії разом фортеці брали, шведські гарнізони викурювали. З паном Любомирським воювали і в Україну ходили, вже після смерті князя руського воєводи, під орудою коронного маршала Собеського. Одна кульбака нам за подушку правила, з однієї миски їли, Кастором і Полуксом нас називали. І аж тоді, коли Міхал по панну Борзобогату на Жмудь поїхав, час *seragationis** настав, але хто міг подумати, що сподівання його, як стріла на вітрі, такими швидкоплинними будуть.

— Нема нічого постійного у цій юдолі смутку, — відповів пан Заглоба.

— Нічого, окрім справжньої приязні... Добре було б розвідати, де він тепер. Може, коронний маршал щось підкаже, він Міхала як рідного сина любить. А якщо ні, то сюди виборці з усіх усюд поприїздили. Бути не може, щоб ніхто нічого про такого славного рицаря не чув. Я вам, добродію, чим зможу допоможу. І для брата рідного не зробив би більше.

* Розлуки (лат.).

Отак, бесідуючи, дісталися вони й Кетлінгової садиби, у якій стояв добротний будинок. Там було і багате оздоблення, і чимало коштовних речей — і куплених, і трофеїв усіляких. А вже зброї — добірна колекція. Пан Заглоба, побачивши її, аж розчулився і сказав:

— Ого! Та ти, мосьпане, можеш і двадцять осіб помістити. Як же мені пощастило тебе зустріти! Я міг би і в пана Антонія Храповицького зупинитися, він мій давній знайомий і приятель. І Паці мене до себе запрошували, вони супроти Радзивілів людей збирають, але я тобі перевагу віддав.

— Чув я від виборців литовських, — мовив Кетлінг, — що саме тепер, коли до Литви черга дійшла, головою сейму хочуть пана Храповицького призначити.

— І слушно. Чоловік він чесний, судить тверезо, може, трохи занадто. Для нього згода найважливіша. Так і дивиться, як би когось із кимось помирити. А це річ марна. І все-таки, скажи мені щиро, що ти думаєш про Богуслава Радзивілла.

— Відтоді, як татари Кмитиця мене під Варшавою у полон захопили, чути про князя не хочу. Службу свою я покинув і більше про неї клопотати не стану — сила у князя велика, проте людина він зла й підступна. Надивився я на нього вдосталь, коли він у Таурогах на чесноту цього янгола, цього небесного створіння замірявся.

— Якого небесного? Чоловіче, що ти кажеш! Вона з тієї самої глини, що й решта, виліплена і, як будь-яка інша фаянсова посудина, розбитись може. А втім, мені до неї байдуже, не про неї йдеться!

Заглоба враз побагровів і витріщився від гніву.

— Подумати тільки, ця шельма — депутат!

— Про кого ти? — здивовано запитав Кетлінг, у якого Оленька досі була на думці.

— Та про Богуслава Радзивілла! Але ж перевірка повноважень навіщо? Послухай, ти ж і сам депутат, можеш цю

матерію зачепити, а вже я завторую тобі зверху, не бійся! На нашому боці закон, а вони його обійти хочуть, ну що ж, можна й серед арбітрів смуту влаштувати, ще й таку, що кров проллється.

— Не починай смуту, ваша милість, Христом-Богом благаю. Матерію цю я зачеплю, це слушно, але боронь Боже на сеймі посіяти смуту.

— Я і до Храповицького піду, хоч він мазун, лемішка, а жаль. Від нього, як від майбутнього голови сейму, багато що залежить. Я і Паців на князя нацькую. Про всі його шахрайства розкажу привселюдно. Адже чув я дорогою, що цей пройдисвіт у королі мітить!

— До повного занепаду має дійти народ, та й не заслугове на інше, якщо обере собі такого короля, — відповів Кетлінг. — А тепер, мосьпане, відпочинь добре, а згодом якогось дня навідаємося до пана коронного маршала, — може, щось про Міхала дізнаємось.